

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

НІКОЛАЄВА АННА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94: 398.3 (477.41/.42+477.82)"18/20"

**АПОТРОПЕЇ ТА НОРМАТИВИ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ УКРАЇНЦІВ
ПОЛІССЯ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)**

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КИЇВ – 2014

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Капелюшний Валерій Петрович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри етнології та краєзнавства

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Сілецький Роман Броніславович,
Львівський національний університет ім. Івана Франка,
завідувач кафедри етнології
кандидат історичних наук

Буйських Юлія Сергіївна,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,
молодший науковий співробітник відділу «Український
етнологічний центр»

Захист відбудеться 10 листопада 2014 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.01 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий 09 жовтня 2014 р.

В.о. вченого секретаря спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О.П. Машевський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасне бачення традиції як відкритої складноорганізованої системи, що продукує змісти в «центральної зоні культури» (Е. Шилз, С. Айзенштадт), детермінує нові звернення до національної духовної спадщини. Особливого значення набуває аналіз тих складників традиційного світогляду, які не лише відображають дійсність, але й регламентують обрядове та повсякденне життя людської спільноти. Зберігаючи архаїчні пласти етнокультурної інформації, вони характеризуються надзвичайною стійкістю й, асимілюючись в сучасні культурні контексти, формують аксіонормативну сферу українського соціуму.

Цільне місце серед них посідає символічний захист, виникнення якого зумовлене прескрипційно визначеними поведінковими програмами уникнення небезпечних ситуацій чи станів (нормативи) або ж активним символічним магичним впливом на фактори загрози (К. Мошинський). Його здійснюють за допомогою вербальних, предметних чи акцидентальних засобів (апотропеїв).

Винятково показовим для дослідження означеної проблеми є українське Полісся – з його реліктовими етноформами, автохтонністю більшої частини населення, континуальністю розвитку та гомогенністю культури регіону.

Наукова актуальність теми окреслена і тим, що, незважаючи на накопичення етнографічних даних і опрацювання окремих аспектів символічного захисту у слов'янському ареалі загалом та українському зокрема, системних узагальнювальних досліджень апотропеїв і нормативів у повсякденному житті українців Полісся наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст. на сьогодні немає. Конкретизації та деталізації вимагають їхні субрегіональні та часові варіації. Недостатньо вивченою залишається трансформація форм символічного захисту під впливом міграційних процесів, урбанізації, науково-технічного прогресу та плюралізації культурного поля. Уточнення потребують понятійний апарат і концептуальні засади дослідження.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в межах науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11 ФБ 046–01), введеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Метою дисертаційної роботи є комплексне розкриття генези, семантики, символіки та структури апотропеїв і нормативів як елементів символічного захисту в їхньому функціонуванні у повсякденному житті українців Полісся наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан наукового розроблення проблеми, опрацювати джерельну базу дослідження;
- простежити ставлення православної церкви до народних вірувань і різних видів символічного захисту;
- конкретизувати концептуальні засади та визначення понятійних компонентів дослідження, насамперед символічного захисту як регулятивного механізму

традиційної культури та апотропеїв і нормативів як його активного й пасивного аспектів;

– дослідити генезу, структуру, семантику та символіку обрядових і побутових нормативів у їхньому функціонуванні в повсякденному житті українців Полісся наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст.;

– висвітлити світоглядну детермінованість, структуру, семантику, символіку та способи використання апотропеїв індивідуального захисту та захисту особистого і спільного простору;

– дослідити причини трансформації символічного захисту в повсякденному житті українців Полісся від кінця ХІХ до початку ХХІ ст.

Об'єктом дослідження є традиційний світогляд та обрядово-звичаєва практика українців Полісся кін. ХІХ – початку ХХІ ст.

Предмет дослідження – генеза, семантика, символіка, структура та функціонування апотропеїв і нормативів, розглянутих у регіональному та субрегіональному, діахронічному та синхронічному аспектах побутування.

Методологічна основа дослідження. У вивченні проблеми для забезпечення об'єктивності та системності аналізу і досягнення достовірності результатів застосовували загальнонаукові й спеціальні етнологічні підходи та методи. На етапі збирання, обробки та систематизації польового матеріалу провідну роль відігравали методи польової етнографії: безпосереднього спостереження, опису, інтерв'ювання, анкетування, фотографування, фонозапису тощо. Для виявлення регіональних і субрегіональних варіантів апотропеїв і нормативів, стану їхнього збереження та трансформації використовували статистичний метод. Особливого значення надавали паспортизації, фіксації варіантів і точності текстологічного відтворення свідчень респондентів.

Використання принципів системного та структурно-функціонального підходів дало змогу виявити системні характеристики символічного захисту та його вкоріненість у традиційному світогляді. Застосування порівняльно-історичного методу сприяло аналізу генези та трансформації апотропеїв і нормативів. Залучення компаративного методу уможливило розгляд явищ у синхронії з одночасним виокремленням загальних ознак, регіональних та субрегіональних особливостей. Оперування структурно-семіотичним методом забезпечило аналіз структури, семантики та символіки апотропеїв і нормативів як специфічних явищ традиційної духовної культури.

Географічні межі дослідження охоплюють історико-етнографічний регіон українського Полісся, до якого за сучасним адміністративно-територіальним поділом належать Північна Київщина, Чернігівщина, Житомирщина (крім південних районів), північні райони Сумської області, Рівненщина та Волинська область (крім крайнього півдня двох останніх областей). Відповідно до цього в науковій літературі вирізняють Волинське, Рівненське, Житомирське, Київське та Чернігівське Полісся.

Південну межу Полісся за діалектними ознаками окреслюють умовною лінією Володимир-Волинський – на південь від Луцька – Здолбунів – Житомир – Фастів-Васильків – Переяслав-Хмельницький – Прилуки – по річці Сейм. За розташуванням щодо Дніпра Українське Полісся поділяють на правобережне й лівобережне (Східне і Західне Полісся). Західне називають також Прип'ятським, Східне – Наддеснянським.

У пропонованому дослідженні увагу переважно зосереджено на сільському та містечковому населенні Полісся як основному суб'єкті ретрансляції народних культурних традицій.

Хронологічні межі дослідження – з кінця XIX до початку XXI ст. Вибір нижньої межі зумовлений тим, що цей період є останнім, у якому цілісно збереглися і були відображені в матеріалах польових розвідок традиційні пласти народних вірувань. Верхня хронологічна межа визначена необхідністю розкрити трансформацію структури, семантики та функціонування апотропеїв і нормативів в умовах сучасного суспільства.

Наукова новизна одержаних результатів. На основі вивчення й аналізу праць представників вітчизняної та зарубіжної етнології, узагальнення архівних і опублікованих джерел, а також авторського експедиційного матеріалу *вперше* виконано комплексне системне дослідження апотропеїв і нормативів у повсякденному житті українців Полісся наприкінці XIX – на початку XXI ст. в аспекті їхньої регіональної і субрегіональної специфіки, збереження та трансформації в умовах сучасного українського суспільства.

Новизна дисертаційної роботи й особистий внесок автора полягають також у тому, що

вперше:

- розкрито еволюцію оцінки «марновірств» Православною Церквою;
- уведено поняття *символічний захист*;
- визначено нормативи як пасивний аспект символічного захисту;
- виявлено особливості функціонального та символічного статусу апотропеїв і нормативів у системі превентивних захисних заходів;
- доведено зв'язок нормативного регулювання обрядів життєвого циклу з їхнім перехідним характером, обґрунтовано розмежування нормативів прелімінальної, лімінальної та постлімінальної стадій, а також акцидентальних, вербальних і рецептивних обрядових нормативів;
- запропоновано класифікацію побутових нормативів, засновану на структурі повсякденної діяльності та семантичному навантаженні її елементів;
- до наукового обігу введено значну кількість архівних та експедиційних матеріалів;

удосконалено:

- методологічні підходи до системного аналізу апотропеїв і нормативів традиційної культури;
- термінологічний апарат дослідження, зокрема аргументовано доцільність застосування терміна «апотропей», який відображає активний характер захисних магічних дій;
- класифікацію апотропеїв, якими послуговуються для індивідуального захисту і захисту особистого та спільного простору;
- світоглядні, структурні, семантичні та функціональні характеристики апотропеїв і нормативів української культури;

набуло подальшого розвитку:

- положення про те, що основним змістом обрядових нормативів є уникнення перетину з межовими (подієвими, часовими та просторовими) контекстами, які подвоюють наявну загрозу;

- дослідження семантичних домінант побутових нормативів, заснованих на опозиції «свій – чужий», «зовнішній – внутрішній», «повний – неповний», «верх – низ», зіставляваних із базовими характеристиками повсякденного буття;

- вивчення субрегіональних та регіональних варіантів апотропеїв в аспекті їхньої світоглядної детермінованості, збереження та трансформації в ареалі українського Полісся.

У дисертації окреслено низку наукових проблем, які потребують подальшого вивчення. З погляду внутрішньої диференціації проблематики дослідження – це передусім висвітлення трансформації апотропеїв і нормативів у процесі еволюційного розвитку та в кризові перехідні періоди; аналіз нормативів та апотропеїв, пов'язаних із обрядами календарного циклу; розгляд закономірностей функціонування і трансформації символічного захисту в межах міської субкультури. Крім того, запропонована в дисертації теоретична модель та результати дослідження апотропеїв і нормативів у повсякденному житті українців Полісся видаються перспективними в аспекті розгорнутого порівняльного аналізу типів символічного захисту, які побутують у різних регіонах України, з виокремленням їхніх інваріантів, регіональних особливостей і специфіки змішаних форм, характерних для межових територій.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що зібрані матеріали, їхній аналіз та узагальнення може бути використано в наукових студіях традиційної української культури, під час вивчення архаїчних елементів сучасного світогляду та їхнього впливу на аксіонормативну сферу соціуму, в ході розроблення лекційних курсів, практичних занять, підготовки підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій з етнології, народознавства, етнопсихології, культурології, філософії, релігієзнавства тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювали на засіданнях кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка протягом 2011–2014 рр. Результати роботи апробовано у вигляді доповідей і тез на тринадцяти наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Народні символи та обереги України: роль у формуванні ментальності людини» (Біла Церква, 2011); V Міжнародній науковій конференції молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2012); Міжнародній науково-теоретичній конференції студентів і аспірантів «Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (Харків, 2012); I Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Історико-філософські читання молодих учених» (Суми, 2012); IV Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Одеса, 2012); IX Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2012); Міжнародній науковій конференції «Шістнадцяті слобожанські читання» (Харків, 2012); I Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених,

присвяченій 20-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова «Етнічна культура в глобалізованому світі» (Одеса, 2013); Міжнародній науково-теоретичній конференції студентів і аспірантів (Харків, 2013); IV Міжнародній науковій конференції «Одеські етнографічні читання»: «Локальна та регіональна специфіка традиційної культури» (Одеса, 2013); VI Лодзькій Весні молодих істориків (Лодзь, 2013); VII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету», присвяченій 180-річчю заснування Київського університету (Київ, 2014); Міжнародній науковій конференції «Вісімнадцяті слобожанські читання», присвяченій 140-річчю від дня народження Миколи Костянтиновича Реріха (Харків, 2014).

Публікації. Положення дисертації знайшли відображення у 17 опублікованих автором працях за темою дослідження, з яких 6 статей у наукових періодичних фахових виданнях, з них 1 стаття в іноземному виданні та 11 – публікації тез доповідей та матеріали конференцій.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (56 с., 602 позиції), 83 додатків (з них 81 фотододаток). Загальний обсяг дисертації становить 341 с., з них основного тексту – 200 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, хронологічні та географічні межі, методологічні засади дослідження, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження»** проаналізовано стан наукового розроблення проблеми, виконано огляд джерел і встановлено їхню достовірність, конкретизовано концептуальні основи та понятійні компоненти дисертаційної роботи.

У **підрозділі 1.1. «Стан наукового розроблення проблеми»** проаналізовано рівень вивчення питання та простежено ставлення Православної Церкви до народних вірувань. Звернено увагу на те, що тривалий час у зарубіжній етнології символічний захист розглядали лише в контексті первісного мислення – його конституючих механізмів, структури та виявів у сучасному соціумі (Е. Тайлор, Дж. Фрезер, Л. Леві-Брюль, Б. Малиновський, К. Леві-Стросс, В. Тьорнер, К.Г. Юнг та ін.). Серед теоретичних здобутків поч. ХХ ст. виокремлено концепцію «обрядів переходу» А. ван Геннепа, яка зберігає актуальність у контексті опрацювання обрядових нормативів життєвого циклу. Також наголошено, що значний прогрес у дослідженні символічного захисту у др. пол. ХХ ст. пов'язаний із його проведенням у ракурсі синтезу лінгвістики, етнології та фольклористики в межах структурно-семіотичного й етнолінгвістичного підходів.

В історії вивчення апотропеїв і нормативів, а також їхнього побутування у повсякденному житті українців вирізняє сім етапів. Перший, від середини ХVІІІ до початку ХІХ ст., є часом накопичення, опису та початкової систематизації етнографічного матеріалу. В ранніх добірках, зокрема у «Малороссийских

суевєриях...» А. Чєпи, «Словаре русских суевєрий» (1782) М. Чулкова, «Записках о Малороссии...» (1798) Я. Марковича, народні вірування потрактовано як «забобони», що властиво епосі Просвітництва загалом. Другий етап (перша пол. ХІХ ст.) пов'язаний із поступовим виокремленням вірувань як предмета неупереджених наукових студій (Г. Глінка, А. Кайсаров, З. Доленга-Ходаківський, К. Сементовський). Третій етап (др. пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.) позначений створенням перших цілісних теорій народного світогляду в межах міфологічного (О. Потебня), порівняльно-історичного й еволюціоністського підходів, розглядом символічного захисту в контексті обрядовості календарного і життєвого циклів (І. Бєньківський, М. Грушевський, Л. Ленчевський, О. Малинка, М. Страшкевич, П. Чубинський, Х. Ящуржинський), аналізом його зв'язку з народною релігійністю (Хв. Вовк, В. Гнатюк, В. Доманицький, Д. Лепкий, Ф. Колєсса, І. Франко), появою перших студій, присвячених саме апотропеям і нормативам традиційної української культури (О. Вєтухов, П. Іванов, А. Оніщук, О. Потебня, М. Сумцов, П. Трусєвич). Четвертий етап (1920-ті рр. ХХ ст.) характеризується розвитком польових розвідок (В. Кравченко) та впровадженням нових методологічних підходів, зокрема функціонального (Є. Кагаров). На цей етап припадають спроби визначення символічного захисту, аналіз його зв'язку з народною релігією та магією. Вперше наголошено на символічному статусі апотропеїв та введено власне термін (Л. Дєйбнер, Є. Кагаров). Плідне опрацювання апотропеїв і нормативів у 1920-х–1930-х рр. провадять польські науковці: К. Мошинський, Ю. Обрембський, Ч. Петкевич, М. Вєйдєнталь¹. П'ятий етап (1930–1950 рр.) є часом ідеологічно зумовленої відмови від вивчення традиційної духовної культури. Шостий (кін. 1950-х – перша пол. 1980-х рр.) прикметний відродженням інтересу до народного світогляду та формуванням нових методологічних підходів до його осмислення. Із кін. 70-х – поч. 80-х рр. ХХ ст. важливі здобутки в дослідженні символічного захисту належать представникам московської етнолінгвістичної школи: у працях Т. Агапкіної, Л. Виноградової, О. Гури, А. Плотнікової, М. Толстого, С. Толстої, А. Топоркова розглянуто застосування оберегів у народній метеорології та медицині, розкрито апотропеїчні властивості предметів, тварин, дій і ситуацій, виокремлено апотропеї та нормативи, пов'язані з обрядами життєвого циклу, індивідуальним захистом і захистом особистого й спільного простору. Найбільш ґрунтовним дослідженням

¹ Moszyński K. *Kultura ludowa słowian. Tom II: Kultura duchowa* / K. Moszyński. – Warszawa, 1968. – 836 s.; Obrebski J. *Polesie archaiczne* / J. Obrebski / Polesie. *Studia etnosocjologiczne*. – Warszawa: oficina naukowa, 2007. – S. 33–185; Pietkiewicz Cz. *Kultura duchowa polesia rzechyckiego* / Cz. Pietkiewicz. – Warszawa, 1938; Weydenthal M. *Uroczne oczy* / M. Weydenthal. – Lwów: Drukarnia Uniwersytety Jagiellońskiego pod zarządem J. Filipowskiego, 1921. – 51 s.

апотропеїв у російській етнології вважають праці О. Левкієвської². На засадах структурно-семіотичного підходу захист житла проаналізував А. Байбурін³.

В українській етнології символічний захист потрапляє в поле зору науковців у другій половині 1980-х – 2000-х рр., тобто у період національного відродження (сьомий етап). Базову щодо цієї проблеми тему народної релігійності розробляли М. Гримич та І. Ігнатенко. Трансформацію традиційних вірувань у повсякденному житті сучасних українців – В. Борисенко та Н. Лисюк. Символічний захист житла на матеріалі Полісся, Волині, Галицької Бойківщини висвітлювали Л. Дорошенко, О. Пригарін, Р. Радович, Р. Сілецький. Оберегові властивості «хатнього духу» – предмет наукового пошуку Н. Левкович. Символічний захист спільного простору розглядав О. Нагорнюк. Відомості щодо різноманітних апотропеїв і нормативів уміщено в студіях народної медицини і метеорології (З. Болтарович, О. Васянович, І. Ігнатенко, Н. Ковальчук, А. Темченко). Апотропеїчні властивості предметів, субстанцій, рослин, тварин, типи шкідливих впливів та оберегових дій аналізували Л. Артюх, Н. Жмуд, О. Серебрякова, Н. Серебряннікова. Дослідженню одного із найпоширеніших апотропеїв – освяченої воскової свічки – присвячено розвідки Т. Пархоменко й У. Мовної. Апотропеї та нормативи весільного обряду, зокрема на ґрунті структурно-семіотичної методології, студіювали В. Борисенко, О. Кондратович, С. Маховська, І. Несен. Символічний захист родин опрацьовували С. Гвоздевич, Є. Грицак, О. Кондратович. М. Маєрчик представила обряди життєвого циклу крізь призму моделі переходу. Нормативи й апотропеї поховального обряду характеризували Р. Гузій, Г. Захарченко, В. Сушко. Структурно-функціональні особливості «заборонно-залякувальних» повір'їв – Р. Сердега. Актуальну проблему функціонування традиційних заборон у сучасній міській субкультурі порушувала І. Головаха-Хікс. Концептуально етапним у вивченні різноманітних аспектів символічного захисту стала п'ятитомна колективна праця «Народна культура українців: життєвий цикл людини» за редакцією М. Гримич⁴. Особливу цінність видання вбачаємо в тому, що до видання введено етнографічний матеріал 20-х–30-х рр. ХХ ст., перехідних від традиційного до індустріального етапу українського суспільства.

Унаслідок систематичного аналізу православних видань постає очевидним, що думка представників канонічної релігії щодо народних вірувань була і залишається негативною, а всі публікації відзначаються спрямованістю на пояснення шкідливості марновірств і застосування тих чи тих заходів у боротьбі з ними.

² Левкиевская Е.Е. Славянский оберег: Семантика и структура / Е.Е. Левкиевская. – М., 2002. – 336 с.

³ Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А.К. Байбурин. – Л.: Наука, 1983. – 188 с.

⁴ Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. – К.: Дуліби, 2008. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – 399 с.; – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – 545 с.; – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. – 379 с.; – Т. 4: Зрілість: Чоловіки. Чоловіча субкультура. – 583 с.

На основі проведення історіографічного аналізу встановлено, що впродовж двохсотлітнього розвитку української етнології зібрано й систематизовано значний пласт відомостей щодо апотропеїв і нормативів життєвого і календарного циклів, індивідуального захисту і захисту особистого та спільного просторів, однак виявлено, що на сьогодні узагальнювальних системних студій апотропеїв і нормативів у повсякденному житті українців Полісся з урахуванням трансформаційних змін ХХ – початку ХХІ ст. у науці немає. Також увиразнює актуальність означеної проблеми потреба подальшого розроблення й обґрунтування понятійного апарату дослідження.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» проаналізовано комплекс використаних джерел, які розподілено на три групи. У межах першої розглянуто архівні документи ХІХ–ХХ ст. Важливу інформацію про апотропеї та нормативи різних регіонів України містять фонди Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (ф. 2205 Волинського церковно-археологічного товариства; ф. 442 Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторств) і Державного архіву міста Києва (ф. 14 Київського Свято-Володимирського братства). З огляду на відсутність вітчизняних напрацювань 1930-х рр. особливу цінність становлять архівні матеріали Інституту етнології та культурної антропології Ягеллонського університету (м. Краків, Польща). Для аналізу поширеності апотропеїв та їхнього застосування залучено архівні фотоматеріали ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного й авторські світлини.

Другу групу складають польові матеріали, опубліковані в працях етнологів другої половини ХІХ–ХХ ст. (І. Беньківського, М. Боцянівського, О. Ветухова, Хв. Вовка, В. Гнатюка, Б. Грінченка, Н. Дмитрика, В. Доманицького, П. Іванова, В. Кравченка, Л. Ленчевського, О. Малинки, К. Мошинського, Я. Новицького, Ю. Обрембського, А. Онищука, Ч. Петкевича, О. Потебні, К. Сементовського, М. Сумцова, П. Чубинського, Х. Ящуржинського й ін.). Посутні відомості для порівняльного аналізу можна почерпнути з матеріалів фольклорно-етнографічної експедиції «Муравський шлях – 97» (селами Богодухівського, Валківського, Краснокутського, Нововодолазького районів Харківської області). Інформаційним «скарбом» залишається «Поліський архів» Відділу етнолінгвістики і фольклору Інституту слов'язознавства РАН, частково представлений у фундаментальних колективних працях.

Третя група джерел – це авторські польові етнографічні матеріали, записані під час п'яти комплексних історико-етнографічних експедицій до Березнівського, Дубровицького, Зарічненського, Костопільського, Сарненського районів Рівненської області, Камінь-Каширського і Ратнівського районів Волинської області, Ємільчинського і Новоград-Волинського районів Житомирської області, до переселенців із Поліського і Чорнобильського районів Київської області, організованих Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф протягом 2010–2013 рр., а також самостійно, у процесі польових досліджень 2006–2011 рр. та інтернет-опитувань (2014 р.). Загалом матеріали було зібрано у 28 населених пунктах Зарічненського і Дубровицького, 26 Березнівського, Костопільського, Сарненського, у 4 Рокитнівського районів Рівненської області; в 23 Новоград-Волинського, Ємільчинського і Коростенського

районів Житомирської області; 23 Камінь-Каширського і Ратнівського районів Волинської області. Також опитування проводили серед переселенців із Поліського і Чорнобильського районів Київської області, які зараз проживають у 9 населених пунктах Володарського і Васильківського районів Київської області. Для порівняльного аналізу та виявлення ареальної специфіки світоглядних уявлень Полісся долучали матеріали, зібрані під час самостійних експедицій 2006–2011 рр. на Харківщині, Вінниччині та Київщині. Опитуванням було охоплено 132 населені пункти і 410 респондентів різного віку, серед яких – 84 чоловіки і 326 жінок. Середній вік респондентів становить 50 років. Власні польові матеріали, записані в 2006–2014 рр., зберігаються в рукописному фонді при кафедрі етнології і краєзнавства історичного факультету КНУ ім. Тараса Шевченка.

Хронологічно в джерельній базі представлено період від кін. XIX до поч. XXI ст., територіально – все Полісся, крім Чернігівського. Опитуванням охоплено жителів великих міст, містечок, сіл; міську та сільську інтелігенцію, студентство, пенсіонерів, непрацюючих, працівників аграрного сектора тощо. Шляхом досягнення репрезентативності джерельних матеріалів забезпечено системність проведеного дослідження.

У підрозділі 1.3. «Термінологічний і категоріальний апарат дослідження» конкретизовано понятійно-концептуальні основи дисертаційної роботи. Доведено, що для означення всієї сукупності обрядодій, предметів і вербальних текстів, що відзначаються спрямованістю на убезпечення індивіда та громади від імовірної небезпеки, вмотивованої взаємодією природного та надприродного рівнів буття, доцільно використовувати аксіологічно нейтральне поняття *символічний захист*. Терміном *нормативи* номіновано *рекомендації та заборони*, прикметні спрямованістю на уникнення небезпечних ситуацій чи станів, вихід із них із найменшими втратами або ж моделювання бажаного перебігу подій. У зміст поняття *апотропеї* вкладено вербальні, предметні та акцидентальні магичні засоби, призначені для превентивної охорони певного об'єкта або чітко визначеної частини культурного простору. З огляду на те, що в будь-якій апотропеїчній ситуації просторовими корелятами загрози постають рівні переходу від *свого* до *чужого* світів (людина – дім – поселення – зовнішній чужий світ) виокремлено *апотропеї індивідуального захисту, апотропеї індивідуального простору, апотропеї спільного середовища*. За критерієм укоріненості в тій тій «зонах» традиції диференціювали церковні та народні апотропеї. Доцільність уведення терміна апотропей (від гр. *ἀποτροπή* – той, що відганяє зло), який у сучасній етнології вважають синонімом терміна *оберіг*, вмотивовано тим, що саме в ньому підкреслено активний характер апотропеїчного захисту, а відтак виявлено його специфіку порівняно з нормативами, які є захистом пасивним. Крім того, застосований у різних наукових традиціях, він відображає контекстуалізованість українських світоглядних уявлень у світовому культурному полі. У роботі наголошено, що суттєвою відмінністю апотропей і нормативів як елементів символічного захисту слугує те, що апотропеї наділені магичними властивостями на протиположності прескрипціям норматива, які такого статусу не мають. Не уособлюючи безпосередньо надприродні сили, вони передбачають знання про їхній імовірний вплив на перебіг подій і врахування останнього під час вибору моделей поведінки.

У другому розділі «**Нормативи в системі символічного захисту людини: класифікація, семантика та структура**» проаналізовано походження, структуру, семантику, символіку та функціонування нормативів у повсякденному житті українців Полісся наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст.

У підрозділі 2.1. «*Обрядові нормативи*» досліджено рекомендації та заборони, вироблені на ґрунті осмислення обрядової ситуації як трансцендентної, пов'язаної з порушенням звичного перебігу подій або зміною статусу особи, а тому відкритої для факторів загрози. На основі концепції «обрядів переходу» диференційовано нормативи прелімінарної, лімінарної та постлімінарної стадій обрядодій. У підпункті 2.1.1. «*Нормативи родин*» встановлено взаємозв'язок нормативного регулювання родин і структури ритуального комплексу, до якого належать вагітність, пологи, подальше за ними ритуальне «очищення» породіллі, а також семантично навантажені події першого року життя дитини. Зазначено, що в традиційній культурі велика частина нормативів родин заснована на сприйнятті вагітності та пологів як станів, загрозливих і для жінки, і для навколишніх. На багатому джерельному матеріалі розглянуто регіональні та субрегіональні варіанти нормативів, спрямовані на захист майбутньої дитини. Підкреслено, що за типом прескрипції вони переважно заборонні, що передбачають обмеження дій, вражень і вербальної активності. Семантичними домінантами більшості із них постають уникнення межі, переходу, амбівалентних просторів і часових проміжків, які приховують небезпеку, а відтак, подвоюють загрозу. Структурно вони мають вигляд формули, яка складається з двох частин: лівої – формулювання заборони на виконання певної дії, правої – пояснення негативного наслідку її порушення. Відзначено, що на Поліссі прескрипції вагітності були більш численними, диференційованими, категоричними, а їхня видозміна з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. менш виразною, ніж в інших регіонах України. В руслі аналізу пологового етапу висловлено припущення, що зменшення кількості прескрипцій порівняно з періодом вагітності варто пояснювати структурно-функціональною впорядкованістю ритуального комплексу, яка унеможлиблює необхідність більш простого нормативного врегулювання. На значному за обсягом матеріалі польових досліджень опрацьовано регіональні та субрегіональні варіанти нормативів, призначених для полегшення пологів. Констатовано про збереженість у 1950-х рр. на українському Поліссі тих нормативних елементів, які в інших регіонах України були нівельовані або відомі лише з розповідей. Водночас підкреслено, що у др. пол. ХХ – на поч. ХХІ ст. з усіх нормативів родин, саме нормативи пологів зазнали найбільшої трансформації, що зумовлено втратою елементів ритуального комплексу. Підґрунтям широкого пласту охоронних прескрипцій післяпологового етапу слугують протиставлення *свого* та *чужого* просторів та уникнення зіткнення з іншими перехідними станами. Більшість нормативів ізоляції породіллі на українському Поліссі в сучасних умовах втратила актуальність. У підпункті 2.1.2. «*Нормативи, пов'язані зі смертю*» акцентовано, що структура нормативного регулювання обрядової події визначається потребою полегшення переходу у потойбіччя та захисту навколишніх. На основі польових матеріалів доведено неоднакову нормативну навантаженість ритуальних відрізків, детерміновану різним рівнем небезпеки, найбільш високим від моменту смерті до поховання. Порівняно з іншими обрядами родинного циклу видається прикметним збереження сприйняття

померлого (небіжчика) як небезпечного лімінального персонажа та повнота представлення в сучасній культурі нормативів охорони живих. У підпункті 2.1.3. «*Весільні нормативи*» виокремлено прелімінарні, лімінарні та постлімінарні нормативи весілля, спрямовані на редукцію акцидентальної, вербальної та рецептивної активності на елімінативній та її посилення на інтегративній фазах обряду. На особливу увагу заслуговують власне весільні прескрипції, які є найбільш збереженим сегментом обрядового нормативного комплексу. Весільні вірування виконують переважно попереджувальну функцію (розриву, біди, нещастя тощо). Семантичною домінантою більшості з них залишається уникнення роз'єднання, небажаних життєвих контекстів, перетину з іншими перехідними станами, нерегламентованого порушення кордону *свого* та *чужого* світів і впливу потойбіччя. Підкреслено, що значна частина весільних нормативів об'єднана семантикою *обрядового шляху*, який мислиться локусним корелятом зміни соціального статусу, а тому асоційований із підвищеною загрозою. Такий необхідний його елемент, як *церква*, відображений у багатьох нормативах вінчання. Цікаво, що на початку ХХІ ст. спостережено втрату нормативів елімінативної та інтегративної фаз, пов'язаних із уявленням про лімінальних осіб як джерело загрози на тлі збереження прескрипцій центральної ланки обряду.

У підрозділі 2.2. «*Побутові нормативи*» досліджено семантичну та функціональну специфіку побутових нормативів; запропоновано їхню класифікацію: *акцидентально-темпоральні* нормативи доби, днів тижня, високосних років, місячного циклу; *акцидентально-просторові* нормативи діяльності в межових або семіотично навантажених локусах (поріг, дім загалом, огорожа, дорога, перехрестя тощо); *предметно-акцидентальні* нормативи поведінки з речами чи матеріальними субстанціями, у семантиці яких – кордон між окультуреним і природним світами, добробут, щастя, здоров'я (або їхні протилежності); *суб'єктно-акцидентальні* нормативи діяльності в ціннісно маркованих станах (як-от, у період регул); *темпорально-просторові акцидентальні нормативи*, які містять вказівки щодо діяльності в семіотично навантажених просторах упродовж ціннісно осмислених проміжків часу. Відзначено, що підґрунтям більшості побутових нормативів і наприкінці ХІХ ст., і сьогодні залишається семантична опозиція *свій – чужий, зовнішній – внутрішній, природний – надприродний*. Осмислено світоглядні детермінанти побутових нормативів днів тижня. Уперше на значному статистичному матеріалі підтверджено актуальність перестороги укладання шлюбу у високосні роки. Детально опрацьовано прескрипції щодо виконання тих чи тих видів робіт у певні періоди місячного циклу, акцидентально-просторові нормативи дій у зовнішніх і межових просторах, зокрема в дорозі. Окремо розглянуто регіональні і субрегіональні варіанти нормативів щодо закладин, спорудження та внутрішнього простору будинку. Крім цього, досліджено нормативи, вибудовані на семантичних опозиціях *повний – порожній, верх – низ*, у першій частині яких – добро, щастя, заможність, життя, в другій – зло, нещастя, бідність, смерть, нечиста сила. У досить багатьох нормативах йдеться про стіл як семантично навантажений центральний елемент хатнього простору: проаналізовано субрегіональні варіанти приписів щодо залишання на столі предметів, що символізують добробут, і прибирання асоційованих зі злиднями та сварками. Детально описано нормативи поведінки із

семантично навантаженими речами чи матеріальними субстанціями: сіллю, хлібом, віником, дзеркалом. Зазначено, що найменш диференційованими серед побутових нормативів є ті, що стосуються певних станів суб'єктів господарчо-побутової діяльності, зокрема регул.

У третьому розділі «Активні аспекти символічного захисту» проаналізовано світоглядні засади, структуру, семантику, символіку, прагматику та трансформацію апотропеїв, застосовуваних українцями Полісся для індивідуального захисту та захисту особистого і спільного простору на різних етапах актуалізації небезпеки. Доведено зв'язок апотропеїчного захисту з вірою в можливість магічного символічного впливу на фактори загрози, пов'язані з порушенням ціннісно осмислених зв'язків «окультуреного», «свого» світу під впливом хаотичних надприродних сил. У межах традиційної культури основними джерелами небезпеки визнано персонажі, пов'язані з потойбічним світом, нечисту силу, тварин, які шкодять людині чи завдають шкоди господарству, стихійні лиха, атмосферні явища, маргінальні простори (перехрестя, межа, поріг), перехідні часові моменти (полудень, північ) та ін. Важливою постає гетерогенність та полісемантичність апотропеїв, а також їхня контамінація під час використання.

Підрозділ 3.1. «Індивідуальна апотропеїчна ситуація» присвячений аналізу структури індивідуального захисту, його семантики, функціонування та трансформації впродовж досліджуваного періоду. З огляду на те, що в традиційній культурі підвищено вразливими визначено лімінальних осіб, детально розглянуто вербальні, акцидентальні, предметні апотропеї наречених, вагітної, породіллі, новонародженого. Відзначено, що одним із основних факторів загрози з кінця ХІХ ст. і до сьогодні вважають негативний вплив «поганих очей» на людину та її оточення. Розкрито причини набуття здатності наврочення, найважливіші групи народних і церковних засобів захисту від уроків, методи їхнього знімання та категорії вразливих груп. Прикметно, що в сучасному світі під впливом ЗМІ, популярної літератури та плюралізації поведінкових програм, крім традиційних, з'являються нові вірування та варіативні форми індивідуального захисту. На значному фактологічному матеріалі опрацьовано субрегіональні варіанти вербальних, предметних, акцидентальних засобів індивідуального захисту церковного та народного походження. Доведено збереження і до сьогодні *семантичних моделей* оточення сакральним кордоном, нейтралізації, завдання удару, знищення, відганяння й апотропеїзації.

У підрозділі 3.2. «Захист індивідуального простору» на основі архівних, опублікованих джерел та власних польових досліджень вивчено народні та церковні методи захисту будинку, присадибної ділянки і домашнього господарства, використовувани під час закладання та будівництва, в обрядах календарного, життєвого циклів і «за потреби» в будь-які періоди. Підкреслено, що найчисленніші апотропеїчні дії пов'язані з кордонами «внутрішнього» та «зовнішнього» світів – вікнами, дверима, порогом, воротами. Констатовано, що до апотропеїв, які найактивніше вживаних українцями для захисту від стихійних лих, хвороб і «нечистої сили», належать вода (освячена на Водохреща), верба (освячена на Вербну неділю) й освячена воскова свічка. Окреслено ареали поширення й описано апотропеїчні властивості стрітенської, четвергової, «тройчиної» та різдвяної свічок.

Детально розглянуто захист у період новорічно-різдвяних та великодніх свят. Зокрема, з'ясовано, що зафіксований наприкінці ХІХ ст. звичай нанесення хрестів у межових просторах будинку – як-от випалювання свічкою, малювання крейдою та вуглиною – збережено і сьогодні. Серед інших засобів церковного захисту найбільш вживаними є освячення, здійснюване під час закладання будинку, переходу на нове місце, щорічно на Водохреща та в разі актуалізації небезпеки; молитовні звернення; ікони, розташовані на дверях, навпроти них, над вікном або в «красному куті» дому. В ареалі Полісся найпоширенішими *семантичними моделями захисту індивідуального простору* залишаються огороження (створення сакрального кордону) та відганяння ймовірної загрози.

Підрозділ 3.3. «Захист спільного простору» присвячено дослідженню апотропеїв, призначених для захисту середовища громади, – населеного пункту, «кутка», вулиці тощо. Розгорнуто проаналізовано походження, семантику й апотропеїчні функції придорожніх хрестів, поставлених на перехресних дорогах, на роздоріжжі, в лісі, в полі, на пагорбах, біля водойм, на околицях та у так званих «нечистих» місцях, на яких часто трапляються лиха або аварії. Схарактеризовано сакральні аспекти виготовлення та встановлення хреста, досліджено збереження форм його вшанування. Кожен елемент хреста, до прикладу, напис, наділяли конкретною запобіжною функцією щодо несприятливих подій (епідемії, війни тощо). Описано поширене наприкінці ХІХ ст. оборювання поселень, доріг, перехресть. Наведено приклад звичаю з першої пол. ХХ ст. обходження населеного пункту з хлібиною та іконою. Розглянуто встановлення придорожнього хреста для захисту худоби. Зазначено, що, крім безпосередньої функції превентивного захисту, переважна більшість апотропеїв спільного простору виконує консолідує, соціально-адаптивну та соціально-ідентифікаційну функції. Властиво, що рівень диференційованості форм спільного захисту значно нижчий порівняно із захистом індивідуального простору.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовано загальні підсумки та викладено основні положення дисертаційної роботи, які винесені на захист:

– Шляхом аналізу стану вивчення проблеми підтверджено, що узагальнювальних досліджень апотропеїв і нормативів традиційної культури в ареальній специфіці українського Полісся з урахуванням трансформаційних змін ХХ – початку ХХІ ст. на сучасному етапі немає. Безумовним здобутком попередніх етапів розроблення питання є накопичення значної кількості етнографічних даних і висвітлення окремих аспектів символічного захисту. Останнє, у поєднанні з матеріалами власних польових розвідок, використано як підґрунтя систематизації регіональних і субрегіональних варіантів апотропеїв і нормативів та аналіз їхнього застосування протягом окресленого у роботі періоду.

– Доведено, що ставлення православної церкви до символічного захисту впродовж досліджуваного періоду було і залишається негативним, про що дають підстави стверджувати результати опрацювання широкого пласту публікацій, у яких – спрямованість на пояснення шкідливості марновірств та констатація необхідності боротьби з ними.

– Конкретизовано концептуальні засади та визначення понятійних компонентів дослідження. Встановлено, що апотропеї і нормативи традиційної культури є складниками символічного захисту – системного утворення, заснованого на символічному врегулюванні взаємодії людини зі світом шляхом пасивного (нормативи) й активного (апотропеї) убезпечення від імовірної небезпеки. Обґрунтовано визначення *нормативів* як побудованих на узагальненні причинно-наслідкових зв'язків довколишньої дійсності рекомендацій і заборон, спрямованих на уникнення небезпечних ситуацій і станів, вихід із них із найменшими втратами або моделювання позитивного розвитку подій. Конкретизовано визначення *апотропеїв* – вербальних, предметних та акцидентальних магічних засобів превентивної охорони певного об'єкта або чітко визначеної частини культурного простору. Зважаючи на детермінованість, семантику, функціональні характеристики та контексти застосування розмежовано обрядові нормативи життєвого і календарного циклів і побутові нормативи акцидентально-темпорального, акцидентально-просторового, темпорально-просторового, предметно-акцидентального та суб'єктно-акцидентального типів. На підставі виявлення семантично-просторових корелятивів імовірної загрози запропоновано диференціацію апотропеїчного захисту – індивідуальний захист, захист індивідуального простору та захист спільного середовища.

– Досліджено генезу, структуру, семантику та символіку обрядових і побутових нормативів. Констатовано, що світоглядну основу обрядових нормативів складає осмислення обрядової ситуації як трансцендентної, пов'язаної з порушенням звичного перебігу подій або зміною статусу особи, а тому відкритої для факторів загрози. Осмислено зв'язок нормативного регулювання обрядів життєвого циклу з їхнім переходовим характером й обґрунтовано виокремлення нормативів прелімінальної, лімінальної та постлімінальної стадій. З огляду на те, що предметом регуляції в обрядовому процесі постають дії, мовлення та сприйняття, диференційовано акцидентальні, вербальні та рецептивні обрядові нормативи, а також спостережено їхню спрямованість переважно на обмеження відповідного виду активності в елімінативних фазах обряду та її посилення на стадії інтеграції. Встановлено детермінованість змістового наповнення нормативів переходу потребою уникнення перетину з іншими межовими (подієвими, часовими та просторовими) контекстами, які подвоюють наявну загрозу. Визначено, що складну структуру профілактичного захисту родинного та поховального обрядів варто пояснювати поєднанням у їхніх межах декількох переходових сценаріїв. На матеріалі польових досліджень доведено втрату вагомості частини нормативів соціальної ізоляції лімінальних персонажів в обрядах родин і весілля та їхнє збереження в поховальному ритуалі. Узагальнено, що світоглядним підґрунтям побутових нормативів є віра у вияв у повсякденні надприродних сил, а їхніми семантичними домінантами – протиставлення «свого – чужого», «зовнішнього – внутрішнього», «повного – неповного», «верху – низу», які в традиційній і сучасній культурах асоційовані з найважливішими характеристиками людського життя (безпекою, заможністю, злагодою, здоров'ям або ж їхніми протилежностями). На матеріалі авторських польових досліджень опрацьовано субрегіональні та регіональні варіанти побутових нормативів та простежено їхнє значне збереження в ареалі українського Полісся.

– Проаналізовано світоглядну детермінованість, структуру, семантику, символіку та способи використання апотропеїв індивідуального захисту та захисту особистого і спільного простору. З'ясовано, що світоглядне підґрунтя апотропеїчного захисту – віра у можливість активного символічного магічного впливу на фактори загрози, а до пріоритетних джерел небезпеки в межах апотропеїчного сценарію належать часові проміжки, простори, природні явища, персоніфіковані негативні впливи, пов'язані з порушенням усталеної структури «окультуреного» людського світу й виявом у повсякденні стихійних надприродних сил. Констатовано також про особливу «вразливість» переломних життєвих періодів, коли людина, набуваючи статусу «лімінальної особи», опиняється в умовах підвищеної небезпеки і водночас стає її джерелом для інших. На значному джерельному матеріалі проаналізовано регіональні та субрегіональні форми, типи застосування й історичну динаміку вербальних, предметних і акцидентальних апотропеїв церковного та народного походження. Продемонстровано, що і сьогодні на Поліссі фіксують основні традиційні семантичні моделі превентивного індивідуального захисту – оточення сакральним кордоном, установа бар'єру, нейтралізація, завдання удару, знищення, відганяння й апотропеїзація, серед яких – до найпоширеніших семантичних моделей захисту індивідуального простору належать огороження та відганяння потенційної загрози. На основі польових досліджень простежено найвищу частотність застосування таких вербальних, предметних та акцидентальних апотропеїв, як: молитви, замовляння; стрітенська та громнича свічки, ікони, свячена вода, кінська підкова, дзеркало, трави та рослини, наділені семантикою відганяння злої сили; дії, семантично пов'язані з огороженням, нейтралізацією чи відведенням небезпеки. Встановлено, що важливим елементом символічного захисту спільного середовища залишається придорожній хрест («фігура», або «криж»), кожен елемент якого, зокрема напис, має запобіжну функцію відвертання тих чи інших несприятливих подій. Виявлено виразно нижчий рівень диференційованості форм спільного захисту порівняно із захистом індивідуального простору.

– На основі проведення комплексного аналізу типів і форм символічного захисту, з одного боку, доведено стійкість їхньої традиції, а з іншого, простежено, що такі трансформаційні процеси, як часткова видозміна нормативного й апотропеїчного відвернення загрози, детерміновані спектром соціокультурних чинників, серед яких – міграційні процеси, урбаністичні впливи, раціоналізація світосприйняття, виникнення нових джерел отримання інформації та зростання інтенсивності її перебігу, модернізація господарства, секуляризація і плюралізація індивідуальних поведінкових програм і втрата елементів обрядових сценаріїв.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ:

Статті в наукових фахових виданнях

1. Ніколаєва А. Придорожній хрест у традиції українців: функції та семантика / А. Ніколаєва // Етнічна історія народів Європи. – К.: УНІСЕРВ, 2011. – Вип. 34. – С. 114–121.

2. Ніколаєва А. Воскова свічка як елемент символічного захисту українців (кінець XIX – поч. XXI ст.) / А. Ніколаєва // Етнічна історія народів Європи. – К.: УНІСЕРВ, 2013. – Вип. 38. – С. 49–56.

3. Ніколаєва А. Система символічного захисту від уроків у повсякденному житті українців / А. Ніколаєва // Етнічна історія народів Європи. – К.: УНІСЕРВ, 2013. – Вип. 39. – С. 86–94.

4. Ніколаєва А. Студентська «магія» як спосіб аутокомунікації / А. Ніколаєва / А. Ніколаєва, М. Красиков // Етнічна історія народів Європи. – К.: УНІСЕРВ, 2014. – Вип. 41. – С. 112–117. (авторський внесок – 0,3 д.а.)

5. Николаева А.В. Вклад харьковской этнологической школы в изучение апотропеев и нормативов в повседневной жизни украинцев (конец XIX – начало XXI века) / А.В. Николаева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2014. – №5. – С. 102–104.

6. Ніколаєва А. До проблеми дослідження апотропеїв і нормативів українськими етнографами (XIX – початок XX століття) / А. Ніколаєва // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 29. – С. 124–128.

Тези доповідей та матеріали наукових конференцій

7. Ніколаєва А.В. Придорожній хрест у традиції українців: функції і семантика / А.В. Ніколаєва // Народні символи та обереги України: роль у формуванні ментальності людини: матер. Всеукр. наук. конф. (Білоцерківський краєзнавчий музей, 10–11 листопада 2011 р.). – Біла Церква, 2011. – С. 49–56.

8. Ніколаєва А. «Релігійні» обереги як підвид апотропеїв (кінець XIX – початок XXI ст.) / А. Ніколаєва // Дні науки історичного факультету: матер. V Міжнарод. наук. конф. молодих учених. – Вип. V: у 7-х част. – Ч. 7. – К., 2012. – С. 80–81.

9. Ніколаєва А.В. Боротьба православного духовенства з народними віруваннями (кінець XIX – початок XX століття) / А.В. Ніколаєва // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доповідей Міжнар. наук.-теор. конф. студентів і аспірантів (Харків, 4–5 квітня 2012 р.). У 3-х част. – Ч. 3. – Харків: НТУ «ХП», 2012. – С. 225–227.

10. Ніколаєва А.В. Семантичний аналіз вербальних апотропеїв / А.В. Ніколаєва // Історико-філософські читання молодих учених: матер. I всеукр. наук.-практ. конф. з міжн. участю: (12 квітня 2012). – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2012. – С. 187–190.

11. Ніколаєва А. До питання класифікації оберегів і прикмет / А. Ніколаєва // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса: Поліграфічна фірма ТОВ «Удача», 2012. – С.101–103.

12. Ніколаєва А. Придорожній хрест в традиції українського селянства / А. Ніколаєва // Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького / «Український селянин», 2012. – Вип. 13. – С. 62–64.

13. Ніколаєва А.В. Придорожній хрест в традиції Слобожанщини / А.В. Ніколаєва // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура, мистецтво,

філософія, охорона пам'яток: зб. наук.-попул. ст. – Харків: Курсор, 2013. – Вип. 26. – С. 255–261.

14. Ніколаєва А.В. Апотропейні функції домовика в українській традиційній культурі / А. Ніколаєва // Етнічна культура в глобалізованому світі. – Одеса: Освіта України, 2013. – С. 140–146.

15. Ніколаєва А. Громнична свічка як елемент символічного захисту українців (кінець XIX – початок XXI ст.) / А. Ніколаєва // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доповідей Міжнар. наук.-теор. конфер. студ. і аспір. (10–11 квітня 2013 р.). У 3-х ч. Ч. 1. – Харків: НТУ «ХПШ», 2013. – С. 149–150.

16. Ніколаєва А. Система символічного захисту від уроків у традиційній культурі українців: регіональні особливості / А. Ніколаєва // Локальна та регіональна специфіка традиційної культури: зб. наук. пр. / матеріали Міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса: вид-во КП ОМД, 2013. – С. 368–376.

17. Ніколаєва А. Апотропеї як елементи системи символічного захисту: до питання систематизації поняття / А. Ніколаєва // Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету: матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К., Логос. У 2-х тт. – Т. 1. – 2014. – С. 605–609.

АНОТАЦІЯ

Ніколаєва А. В. Апотропеї та нормативи у повсякденному житті українців Полісся (кінець XIX – початок XXI століття). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2014.

У дисертації на основі значної джерельної бази та наукової літератури проведено комплексне узагальнювальне дослідження апотропеїв і нормативів у повсякденному житті українців Полісся (кінець XIX – початок XXI ст.). Конкретизовано визначення символічного захисту як системного утворення, яке ґрунтується на символічному врегулюванні взаємодії людини зі світом під час відвернення ймовірної загрози. Уточнено дефініції апотропеїв і нормативів як активного та пасивного аспектів символічного захисту. Запропоновано авторський варіант класифікації нормативів та апотропеїв традиційної культури. Виявлено особливості трансформації символічного захисту в повсякденному житті українців від кінця XIX до початку XXI ст. під впливом міграційних процесів, урбанізації, науково-технічного прогресу та плюралізації культурного поля.

Ключові слова: традиційний світогляд, вірування, символічний захист, апотропеї, нормативи, обряди переходу, лімінальний суб'єкт, трансформація.

АННОТАЦИЯ

Николаева А.В. Апотропеи и нормативы в повседневной жизни украинцев Полесья (конец XIX – начало XXI века). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.05 – этнология. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2014.

На основании широкого круга источников и научной литературы осуществлено комплексное исследование апотропеев и нормативов в повседневной жизни украинцев Полесья (конец XIX – начало XXI ст.). Конкретизировано определение символической защиты – системного образования, основанного на символическом регламентировании взаимодействия человека с миром в процессе предохранения от потенциальной угрозы. Предложены авторские варианты определения и классификации апотропеев и нормативов как ее активной и пассивной составляющих. Дифференцированы ритуальные нормативы жизненного и календарного циклов, а также бытовые нормативы акцидентально-темпорального, акцидентально-пространственного, темпорально-пространственного, предметно-акцидентального и субъектно-акцидентального типов. На основании обусловленности нормативного регулирования обрядов жизненного цикла их переходным характером классифицированы и исследованы акцидентальные, вербальные и рецептивные нормативы прелиминальной, лиминальной и постлиминальной стадий обрядов родин, свадьбы и похорон. Выявлена их направленность на избежание иных пограничных состояний, пространств, временных отрезков или событий, которые удваивают угрозу. Доказано, что семантическими доминантами бытовых нормативов являются оппозиции «свой – чужой», «внутренний – внешний», «полный – неполный», «верх – низ», отождествленные с базовыми характеристиками повседневной жизни (безопасностью, благосостоянием, здоровьем или их противоположностями).

Учитывая пространственные соответствия потенциальной угрозы в пределах семантической оппозиции «свой – чужой», «внутренний – внешний», предложена классификация апотропеической защиты на индивидуальную, защиту индивидуального пространства и среды совместного обитания. Доказано, что ее мировоззренческим основанием является вера в возможность активного символического магического воздействия на факторы угрозы. Проанализированы региональные и субрегиональные варианты вербальных, предметных, акцидентальных апотропеев церковного и народного происхождения. Установлено, что на Полесье сохранены основные традиционные модели превентивной защиты – окружение сакральной границей, создание барьера, нейтрализация, нанесение удара, уничтожение, отгон и апотропеизация.

Исследованы особенности трансформации символической защиты в повседневной жизни украинцев Полесья под влиянием миграционных процессов, урбанизации, научно-технического прогресса и плюрализации культурного поля.

Ключевые слова: традиционное мировоззрение, верования, символическая защита, апотропеи, нормативы, обряды перехода, лиминальный субъект, трансформация.

SUMMARY

Nikolaieva A. V. Apotropes and Norms in the Everyday Life of Ukrainians from Polesie (End of 19th – Beginning of 21st century). – Manuscript.

The Ph.D thesis in Historical Studies in specialty – ethnology. – Kyiv National Taras Shevchenko University. – Kyiv, 2014.

Based on a wide circle of sources and scientific literature, this thesis comprises complex research of apotropes and norms in the everyday life of Ukrainians of Polesie (end of 19th – beginning of 21st century). The author specifies the notion of symbolic defense—a systemic formation based on symbolic reglamentation of human interaction with the world in the process of protection from possible threats. A. Nikolaieva suggests variants of defining and classifying apotropes and norms as active and passive components. The author goes on to reveal special aspects of transformation of symbolic defense in the everyday life of Ukrainians of Polesie from the end of 19th century to the beginning of 21st century influenced by migration processes, urbanization, scientific and technological advances, and the pluralization of the cultural field.

Key words: traditional worldview, beliefs, symbolic protection, apotropes/apotropaic, norms, rituals of transitions, liminal subjects, transformation.